

UOT: 94(479.24)

M.Ə.RƏSULZADƏNİN AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ
PARLAMENTİNDƏ FƏALİYYƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

©2024

NAILƏ HÜSEYNOVA*

*AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru
<https://doi.org/10.59849/2523-4765.2024.2.107>

Xülasə: *AXC parlamentinin yaranmasına dövrün ictimai-siyasi vəziyyətindən asılı olaraq çox böyük zərurət var idi. Azərbaycanın ictimai-siyasi xadimi kimi M.Ə.Rəsulzadə digər siyasi fəaliyyəti ilə bərabər parlamentin formalaşmasında da mühüm rol oynamışdı. Məqaləni yazmaqda əsas məqsədimiz M.Ə.Rəsulzadənin “Müsavət” partiyasının rəhbəri kimi parlamentdəki çıxışlarına əsaslanaraq onun məhz parlamentdəki fəaliyyət istiqamətlərinin təsnifatını verməkdir. Həmçinin M.Ə.Rəsulzadənin parlamentə qədərki fəaliyyətində onun Azərbaycanın dövlət quruculuğu üçün zəruri olan amilləri nəzərə almasını, bununla da AXC dövrü parlamentinin formalaşmasında göstərdiyi xidmətləri təhlil etməkdir.*

Açar sözlər: *Qafqaz, özünüdərk, M.Ə.Rəsulzadə, parlament, siyasi lider*

THE MAIN DIRECTIONS OF M.E.RASULZADEH'S ACTIVITY IN THE
PARLIAMENT OF THE AZERBAIJAN PEOPLE'S REPUBLIC

©2024

NAILA HUSEYNOVA*

*Institute of History and Ethnology n.a. A.A.Bakikhanov ANAS
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Abstract: *Depending on the socio-political situation of the time there was a great necessity for the establishment of the APR (ADR) parliament. As a socio-political figure of Azerbaijan, along with other political activities M.A.Rasulzadeh played an important role in the formation of the parliament. Our main goal in writing the article was to classify M.A.Rasulzadeh's activities in the parliament based on his speeches in the parliament as the head of the “Musavat” party. It was also to analyze M.A.Rasulzadeh's activities before the parliament, his consideration of the factors necessary for the state building of Azerbaijan, and thus the services he rendered in the formation of the parliament during the APR era.*

Keywords: *Caucasus, self-awareness, M.A.Rasulzade, parliamentarian, political leader*

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ М.Э.РАСУЛЗАДЕ В
ПАРЛАМЕНТЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ
РЕСПУБЛИКИ

©2024

НАИЛЯ ГУСЕЙНОВА*

*Институт Истории и Этнологии имени А.А.Бакиханова НАНА
ORCID: 0000-0002-4910-6717; naile-bayramova@rambler.ru

Резюме: Целью статьи является показать и проанализировать некоторые аспекты парламентской деятельности и особую роль в становлении парламента выдающегося общественно-политического деятеля Азербайджана М.Э.Расулзаде, основываясь на его парламентских выступлениях в качестве руководителя партии «Мусават». Также учитывая в допарламентской деятельности М.Э.Расулзаде факты, важные для его создания государственности Азербайджана, и в связи с этим анализировать оказанную им помощь при формировании парламента в период АДР.

Ключевые слова: Кавказ, самосознание, М.А.Расулзаде, парламент, политический лидер

Giriş

1918-ci il mayın 26-da Zaqafqaziya Seyminin (Cənubi Qafqaz) sonuncu iclası keçirildikdən sonra Seym öz fəaliyyətini dayandırır. Seymdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan nümayəndələrinin mayın 27-də fəvqəladə iclası keçirilir. İclas Azərbaycanın idarə olunması vəzifəsini öz üzərinə götürərək, Azərbaycan Müvəqqəti Milli Şurasını elan edir və Milli Şuranın sədri seçkisi keçirilir. İttihad partiyası istisna olmaqla, qalan təşkilatların səsverməsi nəticəsində Batumda konfransda türklərlə danışıqların aparılmasında iştirak etməsi səbəbindən iclasda faktiki iştirak edə bilməyən M.Ə.Rəsulzadə gizli səsvermə yolu ilə Milli Şuranın sədri seçildi. H.Ağayev və M.Seyidov Milli Şura sədrinin müavinləri seçildilər. Milli Şuranın F.Xoyskinin sədrliyi ilə doqquz nəfərdən ibarət İcraiyyə orqanı da yaradıldı. Həmin iclasda həmçinin ilk Azərbaycan hökumətinin yaradılması F.Xoyskiyə həvalə edildi. İlk Azərbaycan hökumətinin tərkibi də təsdiq edildi. Mayın 28-də Milli Şuranın ilk iclası keçirildi və həyata keçiriləcək tədbirlər müzakirə edildi. 1918-ci il iyunun 17-də Milli Şuranın sayca 7-ci iclasında iki qətnamə qəbul edildi. Birinci qətnaməyə görə qanunverici və icraedici hakimiyyətin səlahiyyətlərinin verildiyi yeni hökumətin Azərbaycanın dövlət istiqlaliyyətini və mövcud siyasi azadlıqları ləğv etmək, aqrar və digər mühüm inqilabi əhəmiyyətli qanunları dəyişdirmək kimi səlahiyyətləri olmadığı üçün¹ qanunverici orqanın yaradılmasına böyük zərurət olduğu bildirilirdi.

¹ Ziyad Əmrahov. *Azərbaycan parlamentarizmi tarixi* – 100. Bakı, 2018, s.24.

AXC Parlamentinin yaranması

Müstəqil Azərbaycanın dövlət quruculuğu prosesində ən uğurlu addımlardan biri Azərbaycan Parlamentinin yaradılması idi.²

Müsəlman Şərqində ilk Demokratik parlamentli Respublika olan AXC-nin dövlət quruculuğunda belə bir orqanın yaranmasını xüsusilə dövrün ictimai-siyasi vəziyyəti şərtləndirirdi. Lakin parlamentə seçkilərin keçirilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlı idi, hətta seçkilərin 3-4 aya keçirilməsi belə praktiki olaraq mümkün olmayacağı barədə fikirlər səslənirdi.³ Parlamentə seçkilərin keçirilməsinin həm təşkilati, həm daxili siyasi, həm də xarici siyasi aspektləri var idi. Əhalinin siyahıyaalınmasını, yerli seçki komissiyaların təşkil edilməsi kimi mürəkkəb işlərin qısa zamanda – 6 ay müddətində (Müəssisələr Məclisinin çağırılmasına qədər) həyata keçirilməsi mümkün deyildi. 1918-ci il noyabrın 16-da Milli Şuranın iclasında Müəssisələr Məclisinin çağırılması mümkün olmadığından Milli Şura özünü parlament adlandıran qərara aldı. Milli Şura noyabrın 18-də M.Ə.Rəsulzadənin iştirakı ilə hazırlanmış parlamentə seçkilərin keçirilməsi haqqında müvafiq qanunu qəbul etdi.⁴

AXC parlamentinə seçkilər keçirilərkən hüquqi dövlət quruculuğu məqsədi ilə Xalq Cümhuriyyətində hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə riayət edildi. 11 fraksiyanın iştirak etdiyi çoxpartiyalı quruluşa malik parlamentdə hər fraksiya öz bəyannaməsi ilə çıxış etdi. Bu bəyannatlarda müəyyən məsələlərdə fikir ayrılıqları olsa da, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyi və ərazi toxunulmazlığı, milli-siyasi hüquqları qoruyub saxlamaq, Azərbaycan hökumətinin digər xalqlar və dövlətlərlə əlaqələrini möhkəmləndirmək, respublikada hüquqi-demokratik dövlət quruluşunu formalaşdırmaq, müxtəlif islahatlar aparmaq, ölkəni müdafiə edə biləcək güclü ordu yaratmaq kimi məsələlərdə ümumi bir məqsəd var idi. Parlament o dövrdə ölkə qarşısında duran əsas vəzifələrin həyata keçirilməsi və qanunvericilik bazasının yaradılması baxımından əhəmiyyətli işlər görür, gənc Azərbaycan dövlətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün var qüvvəsini sərf edirdi.

Parlament fəaliyyətə başladığı andan qəbul edilən qanunlar əsasən dövrün siyasi hadisələri ilə əlaqədar olaraq qəbul edilirdi. Yeni hökumətin yaradılması, milli ordunun formalaşması, bayrağın qəbul edilməsi, dövlət dilinin qəbul edilməsi, ümumi səfərbərlik haqqında, Dövlət Müdafiə Komitəsinin təşkili haqqında qanun və qərarların qəbul edilməsi ən ümdə məsələlərdən idi ki, parlamentdə bu istiqamətdə qanunların qəbul edilməsində Məhəmməd Əmin öz təklifləri ilə fərqlənmişdi.

M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdə fəaliyyəti

Azərbaycan Parlamentinin yaradılması istiqamətində M.Ə.Rəsulzadənin xidmətləri əvəzsizdir. Onun imzası ilə 1918-ci il noyabrın 29-da Azərbaycan və rus dillərində “Bütün Azərbaycan əhalisinə” müraciəti hazırlanır. Müraciətdə 1918-ci il dekabrın 3-dək Azərbaycan müsəlmanlarına məxsus olan Milli Şuranın 120 nəfərdən

² Nəsiman Yaqublu. *Cümhuriyyət qurucuları*. Bakı, 2018, s.18.

³ Камран Исмаилов. *Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)*. Баку, 2019, с.43.

⁴ Yəni orada, c.47.

ibarət “Məclisi Məbusan” – parlament halına gətirilməsi məsələsi öz əksini tapır. Azlıqda qalan digər millətlərin də iştirak edəcəyi “Məclisi Məbusan” Müəssisələr Məclisinin açılışına qədər Azərbaycanın müqəddəratını, mənafeyini və hökumətin təşkilini müdafiə etməli idi.⁵

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hüquqi dövlət yaratmaq üçün hakimiyyətin qanunvericilik, icraedicilik və məhkəmə orqanlarına bölünməsi prinsipini də nəzərdə tuturdu. Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti öz varlığı zamanı bütün fəaliyyətini daha çox ölkənin sosial-iqtisadi və maliyyə problemlərinin həllinə, ölkənin siyasi və ərəzi toxunulmazlığını təmin etməyə, vətəndaşların hüquqlarını qorumaq, dövlətin demokratik və hüquqi əsaslarını möhkəmləndirmək, Azərbaycan Cümhuriyyətinin dünya dövlətləri tərəfindən tanınması üçün lazımi şərait yaratmaq, onun xarici ölkələr, ilk növbədə isə qeyd etdiyimiz kimi yaxın qonşuları ilə siyasi, iqtisadi və ticarət əlaqələri yaratmağa yönəlmişdir.⁶

Parlamentin açılış mərasimi 1918-ci il dekabrın 7-də saat 13:25-də baş tutdu.

Parlament cəmi 17 ay fəaliyyət göstərmiş, fəaliyyət göstərdiyi müddətdə 145 iclası keçirilmiş, 1918-ci il dekabrın 7-də ilk iclası, 1920-ci il aprelın 27-də isə son iclası keçirilmişdir. Öz fəaliyyəti dövründə Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamentinin müzakirəsinə 270-dən yuxarı qanun layihəsi çıxarılmışdır ki, onların da 230-a yaxını təsdiq edilmişdir.⁷

Parlamentdə 120 deputatdan 39 nəfəri Müsavat partiyasını təmsil edirdi. Mart soyqırımında erməni daşnaklarının törətdikləri cinayətə baxmayaraq beynəlmillətçilik prinsiplərinə sadıq qalaraq parlamentdə 21 nəfər erməni deputatının seçilməsi də nəzərdə tutulurdu.⁸

Parlamentdə çoxluğu təşkil edən “Müsavat” və bitərəflər fraksiyası idi ki, onların da ümumi sayı 39 nəfər idi. Bu fraksiyaya M.Ə.Rəsulzadə başçılıq edirdi. M.Ə.Rəsulzadə parlamentin 130 iclasından 80-də çıxış etmişdir. O, 73 iclasda müzakirə edilən məsələlərlə bağlı maraqlı çıxışlar etmiş, təxminən 10 iclasda isə dəyərli təkliflər vermiş, qısa müdaxilələr etmişdir.⁹

İlk iclasda M.Ə.Rəsulzadə giriş nitqi ilə çıxış edərək Müsavat partiyasının bəyannaməsini elan etdi. Bəyannamədə Azərbaycan ideyasının parlamentdə təmsil olunan bütün millətlər tərəfindən qəbul edilməsi faktı səsləndirilir və bununla da onların üzərinə böyük bir məsuliyyət qoyulur. Rəsulzadə “Müsavat”ın bəyannaməsini təqdim etməklə əslində Rusiya imperiyasında yaşayan xalqların, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan xalqların da gələcəkdə siyasi mövcudluğunun istiqamətlərini müəyyən etmiş oldu. “Bizim nə Rusiyaya, nə də despotizm boyunduruğu altında yaşayan rus xalqına qarşı düşmənçilik mövqeyimiz yoxdur. Yaranmış vəziyyət bizə

⁵ Nəsiman Yaqublu. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, 2018, s.18.

⁶ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament** (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998, s.9.

⁷ Musa Qasımlı, Bahar Muradova, Vasif Qafarov. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi**. Bakı, 2018, s.161.

⁸ Ələddin Məlikov. “**AXC Parlamentinin təşkili və funksiyası. Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr**”. Beynəlxalq elmi konfrans. 23-24 may, 2019. Bakı, 1-ci kitab, s.216.

⁹ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**. Bakı, 2013, s.131-132.

tərəddüd etmədən, dərhal qərar verməyi tələb edirdi ki, biz buna nail olmuşuq –deyə Rəsulzadə parlamentdəki ilk çıxışında Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsinin, Məclisi-Məbusanın yaranmasının düzgün və real addım olduğunu diqqətə çatdırır.¹⁰ Baş verən hadisələrin nəticələrini düzgün təhlil edən Rəsulzadə əvvəl Azərbaycana ərazi muxtariyyətinin verilməsi fikrini dəstəkləyirdisə, mart soyqırımından sonra Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsini müsbət hadisə kimi dəyərləndirir və parlamentdə müstəqilliyin qorunub saxlanmasının beynəlxalq münasibətlərdən bilavasitə asılı olduğunu diqqətə çatdırır.¹¹ Nəzərə alsaq ki, parlamentin açılışı Bakıda ingilis komandanlığının yerləşdiyi bir zamanda baş verirdi, Rəsulzadə yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq I dünya müharibəsinin siyasi yekunlarını müzakirə edəcək beynəlxalq konfransda Azərbaycanın müstəqilliyinin hüquqi cəhətdən tanınması üçün parlamentin yaranmasını müstəqilliyin qarantı hesab edir.¹² Parlamentin ilk iclasında Rəsulzadə aqrar məsələyə də öz münasibətini bildirmiş və torpağın kəndlilərə verilməsini təklif etmişdi.¹³ Azərbaycan vətəndaşlarının sosial rifahının yaxşılaşdırılmasını vacib şərtlərdən hesab edən M.Ə.Rəsulzadə xəzinəyə, çara və çar nəslinə mənsub xanədan, həmçinin mülkədarlara məxsus bütün torpaqların pulsuz və əvəzsiz olaraq kəndlilərə verilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edir.¹⁴ Mülkiyyət sahibinin əlində yalnız qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada torpaq mülkiyyəti ola bilərdi. Müəyyən olunmuş torpaq sahəsindən artıq olan torpağa sahiblik etmək qadağan edilirdi.¹⁵ “Fəhlə məsələsi”ndə də Rəsulzadə Müsavat partiyasının proqramı üzrə fəhlələr üçün 8 saatlıq iş günü və həftədə bir gün istirahətin verilməsini təklif edir. Qanunla müəyyən olunmuş iş günündən artıq işləmək qadağan edilirdi. 16 – yaşdan 18 – yaşa qədər olanlar üçün 6 saatlıq iş günü təklif edilirdi.¹⁶ Hökumət tərəfindən müəssisələrdə fəhlələrin sanitar-gigiyena vəziyyəti təftiş edilməli, qanunvericiliyi pozan sahibkar məsuliyyətə cəlb edilməli idi.¹⁷

M.Ə.Rəsulzadə görkəmli şəxsiyyət kimi hökumətin və parlamentin qəbul etdiyi demək olar ki, bütün qərarların müzakirəsində fəal iştirak etmişdi. Təsədüfi deyil ki, parlamentin açılışı münasibətilə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrindən məhz M.Ə.Rəsulzadəyə təbrik teleqramları və məktubları ünvanlanırdı.¹⁸ Parlament iclaslarının Azərbaycan türkcəsində aparılmasına rəğmən M.Ə.Rəsulzadənin təklifi ilə parlamentdə təmsil olunan qeyri millətlərin nümayəndələrinin hər birinin öz dilində çıxış etmələri qəbul edilir. Parlamentin 1918-ci il dekabrın 30-da keçirilən 6-cı iclasında “Mən təklif edirəm ki, bundan sonra parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası

¹⁰ Речь М.Э.Расулзаде. **ARPIİSSA**: F.277, siy.2, iş 93, v.2-4.

¹¹ Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİSSA**: F. 277, siy.2, iş 93, v.11.

¹² Yənə orada, v.11.

¹³ Yənə orada, v.13.

¹⁴ Yənə orada, v.13.

¹⁵ Yənə orada, v.12; **Azərbaycan Respublikasının Parlamenti**. Bakı, 2008, s.26.

¹⁶ Yənə orada, v.13; **Yənə orada**, s.26.

¹⁷ Yənə orada, v.14.

¹⁸ Şirməmməd, Hüseynov “**Azərbaycan**” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920). I cild. Bakı, 2015, s.63-80.

Azərbaycandır, lisani (dilimiz – N.H.) rəsmimiz türkdür, – deyər Rəsulzadə parlamentdə qeyri millətlərin öz dillərində çıxış etmələri təklifini verməsinə baxmayaraq, daxil olan sənədlərin, teleqramların Azərbaycan türkcəsinə tərcümə edilərək iclaslarda müzakirə edilməsini israrla tələb edir.¹⁹ Hətta 1919-cu il iyunun 29-da parlamentin 6-cı iclasında parlamentə daxil olan rus dilində olan məktubların rus dilində oxunmasına etiraz edərək iclası tərk etmişdi.²⁰

Dəfələrlə parlament iclaslarında dövrün siyasi vəziyyətinin çox ağır olduğunu diqqətə çatdıran Məhəmməd Əmin milli ordunun yaradılmasının, Bakı Dövlət Universitetinin açılmasının zəruri olduğunu bildirmiş, və bu istiqamətdə parlamentdə qərarlar qəbul edilmişdi. Bakı Dövlət Universitetinin yaradılması haqqında qanun 1919-cu il sentyabrın 1-də qəbul edildi. 1919/20-ci tədris ili üçün xarici ölkələrin ali məktəblərinə 10-u İngiltərəyə, 23-ü İtaliyaya, 45-i Fransaya, 9-u Türkiyəyə, 13-ü Rusiyaya göndərilmək şərtilə cəmi 100 tələbənin təhsil alması haqqında qətnamə də qəbul edilir.²¹

Bu baxımdan da M.Ə.Rəsulzadə hər hansı bir dövlət vəzifəsini tutmurdu. Lakin hökumətin və parlamentin fəaliyyətində oynadığı rol onun adının tarixə qızıl hərflərlə yazılmasına əsas verdi.

Rəsulzadə 1918-ci ilin iyununda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin İstanbul beynəlxalq konfransına göndərilən səlahiyyətli nümayəndə heyətinə başçılıq etdiyi dövrdə də parlamentin formalaşmasında və gələcək qanunların qəbul edilməsində mühüm rol oynayır. M.Hacınski, Ə.Topçubaşov, F.Xoyski dövlət əhəmiyyətli məsələlərin həllində, xüsusilə də Azərbaycanın istiqlaliyyətinin tanınması yolunda qarşıya çıxan biləcək hər hansı bir maneənin necə aradan qaldırmağın yollarını Məhəmməd Əmin ilə məsləhətləşirdilər.²²

Öz qətiyyəti və eyni zamanda ehtiyatlı davranışları ilə fərqlənən Rəsulzadə Bakı məsələsində də yeri gəldikdə sərt mövqe nümayiş etdirməklə məsələnin AXC-nin xeyrinə həll olunmasına çalışırdı. Rəsulzadənin siyasi aktivliyi hökumətin və parlamentin fəaliyyətinin stimullaşmasına böyük dəstək idi.

AXC parlamentində müzakirə obyektinə çevrilən Qarabağ problemi də ən həssas məsələ idi. Rəsulzadə Fətəli xan Xoyskiyə yazdığı məktubunda ABŞ Prezidenti V.Vilsonun sülh haqqında təkliflərindən sonra siyasi konyunkturanın kökündən dəyişdiyini və ermənilərin Qarabağa olan iddialarının yenidən artdığını bildirir.²³ Ərazi iddialarının səngimədiyi dövrdə M.Ə.Rəsulzadə ordunun toplanması üçün 20 yaşdan 25 – yaşa qədər ümumi səfərbərliyin elan edilməsi haqqında qanunun da qəbul edilməsini təxirəsalınmaz vəzifə hesab edir. Digər tərəfdən M.Ə.Rəsulzadənin

¹⁹ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.134.

²⁰ Kamran İsmayilov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti**. Bakı, 2005, s.136.

²¹ A.Z.İbrahimova. AXC-nin daxili siyasəti. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbaycan-tarixi/5541/axc-nin-daxili-siyas%C9%99ti.html>

²² Письмо от М.Г.Гаджинского. **ARPIIISSA**: F.277, siy.2, iş 7, v.41-44 arx.

²³ Азербайджанская Делегация в Константинополе, 1918 г. 13 июнь – 20 октябрь. Баку, Письмо Фатали хану. **ARPIIISSA**: F.277, siy.2, iş 8, v.55.

İstanbuldan verdiyi məlumata görə xarici diplomatların, siyasətçilərin tez-tez ordunun yaradılması, təşkil edilməsi haqqında suallarla ona müraciət etdiklərini bildirir.²⁴ Bu məqsədlə o, həm də hərbi Nazirliyin yaradılmasını tövsiyə edirdi.

Qeyd edək ki, İstanbulda Azərbaycan nümayəndə heyətinə rəhbərlik edən M.Ə.Rəsulzadə o dövrdə Azərbaycan hökumətinin üzvləşdiyi təkcə siyasi deyil, həm də maliyyə – iqtisadi problemlərin həllində iştirak edirdi. Ölkənin maliyyə vəziyyətini səciyyələndirərək 1918-ci il iyulun 11-də baş nazir F.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə məlumat verərək bildirir ki, hökumətin pulu çox ehtiyacı var. Hökumət pul çatışmazlığı ərafəsindədir. Buna görə də Rəsulzadənin üzərinə Osmanlının Azərbaycan hökumətinə kredit verilməsinə nail olmaq, həmçinin İstanbulda ilk Azərbaycan əskinazının çap edilməsi işini təşkil etmək kimi məsul bir iş tapşırılır.²⁵

“Yalnız bunu demək istəyirəm ki, indiki zamanda buraxılan kağız paralar bəzi iqtisadi qanunlara məربut (bağlı – N.H.) deyil. Ortada bir də siyasiyyət (siyasət-N.H.) var” – deyən M.Ə.Rəsulzadə 1919-cu il may ayının 5-də parlamentin 33-cü iclasında Bakı bonunun dövrün tələbatını ödəyə bilməməsi qənaətinə gəlir.²⁶

M.Ə.Rəsulzadəni narahat edən ən həssas məsələlərdən biri Azərbaycanın ərazi bütövlüyü məsələsi idi. Xalq Cümhuriyyətinin qurucuları, xüsusən Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və Fətəli xan Xoyski Azərbaycanın tarixi ərazilərini bərpa etməsini, qonşu dövlətlərin özününküləşdirməyə çalışdığı torpaqların Azərbaycandan ayrılmasına imkan verilməməsini qətiyyətlə irəli sürür və buna danışıqlar vasitəsilə nail olunmasını təklif edirdilər. Həmçinin, sərhədlərlə bağlı hazırlanan və digər tərəfə təqdim edilməsi nəzərdə tutulan layihələrdə Azərbaycanın hüddurları içində qalan qəza və sancaqların bir-bir sayılmasını, dəqiq göstərilməsini zəruri hesab edirdilər. Azərbaycan Parlamentinin 2-ci iclasında (1918-ci il, 10 dekabr) çıxış edən M.Ə.Rəsulzadə İrəvanla yanaşı, Tiflis quberniyasının bir hissəsinin də Azərbaycana məxsus olduğunu yazır, Borçalının türk və müsəlmanlarla məskunlaşmış hissəsinin Azərbaycandan ayrılmayacaq bir bütöv təşkil etdiyini, eyni zamanda, Zəngəzur, Qarabağ uyezdinin (qəzasının – N.H.) yenə Azərbaycanın tərkib hissəsi kimi ondan ayrılmasının mümkünsüzlüyünü bildirirdi.²⁷ Onun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan bu mübahisəli məsələləri daim demokratik mövqedən, qılınc ilə deyil, sülh ilə həll olunmasını hər zaman istəmiş, indi də istəyirdi. Məhəmməd Əmin bu münasibətləri gərginləşdirən əsas səbəb kimi ermənilərin torpaq iddiası olduğunu göstərir, Zəngəzur, Qarabağ, Naxçıvan və Borçalının Azərbaycanın ayrılmaz hissəsi olduğunu göstərir.²⁸

²⁴ Министру иностранных дел Мамед Хасан бей-эфенди. 1918, 19 июля. **ARDA**: F.894, siy.10, iş 154, v.4-5.

²⁵ Г.Представителю Мирный Делегации Азербайджанской Республикой в Константинополь. М.Э.Расулзаде. **ARPIİİSSA**: F.277, siy. 2, iş 21, v.4.

²⁶ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.136.

²⁷ Lətif Babayev. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi-sərhəd məsələləri**. <https://525.az/news/194269-azerbaycan-xalq-cumhuriyyetidovrunde-erazi-serhed-meseleleriletif-sukuroglu.14.II.2025>.

²⁸ Kamran İsmayılov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar

Ərazi məsələləri ilə bağlı 1919-cu il fevralın 25-də AXC-nin növbəti parlament iclasında erməni fraksiyasının nümayəndəsi A.Malxazyan yenidən Qarabağ məsələsini mübahisəli məsələ kimi nəzərə çatdırır və bildirir ki, xarici siyasətdə təcavüzkar qüvvələrə biz imkan verməyəcəyik ki, Azərbaycan Respublikası ilə qonşu dövlət (Ermənistanı nəzərdə tutaraq – N.H.) arasında mübahisəli məsələyə ədalətsiz yanaşsınlar. Bununla Qarabağ məsələsini parlament iclasında yenidən qabartmağa çalışan erməni nümayəndəsinin məqsədini yaxşı başa düşən M.Ə.Rəsulzadə ona cavab verərək bildirir ki, mübahisəli məsələ hesab etdiyiniz Qarabağ məsələsi artıq həll olunmuşdur.²⁹ Parlamentin 1919-cu il aprelın 14-də keçirilən 29-cu iclasında yenə Qarabağ məsələsi gündəmə gətiriləndə “Bizcə və hökumətcə Qarabağ məsələsi yoxdur. Necə ki, Bakı məsələsi yoxdur. Buna görə də Qarabağ ünvanı ilə vəqə olan hər növ təklifi rədd edirik” – deyərək M.Ə.Rəsulzadə³⁰ parlamentdə Qarabağ məsələsini gündəlik məsələ kimi müzakirə obyektinə çevirmək istəyən hər bir nümayəndəyə öz etirazını bildirir.

AXC mövcud olduğu dövrdə ermənilərin Qarabağa olan iddialarından əl çək-mədiklərini mənbələr təsdiq edir. 1918-ci il iyulun 31-də Fətəli xan Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə yazdığı məktubda bildirir ki, əgər ermənilər Qarabağa olan iddialarından əl çəkmirlərsə, İrəvanın Ermənistanı güzəştə gedilməsindən imtina etmək lazım olacaqdır.³¹

Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpası, onun qorunub saxlanması AXC-nin müstəqilliyinin rəhni idi.

1919-cü il dekabrın 30-da AXC-nin parlament iclasında Əhməd bəy Ağayev ABŞ prezidenti V.Vilsonun “14 maddəsi”nə uyğun olaraq “azyaşlı xalqların hüquqlarının qorunması” şüarını səsləndirdikdə Məhəmməd Əmin öz münasibətini bildirir, Tomsonun təmsalında müttəfiqlərin Azərbaycanın beynəlxalq konfransda müstəqilliyinin və hüquqlarının qorunmasının təminatçısı olacağı vədini parlament iştirakçılarının nəzərinə çatdırır.³² M.Ə.Rəsulzadənin parlamentdəki fəaliyyətində ən önəmli yerlərdən birini və əsasını nəinki Azərbaycana, keçmiş Rusiya imperiyasında yaşayan bütün müsəlman xalqlarına muxtariyyətin verilməsi tələbində yenə də ısrarlı olması idi.³³

Parlamentin ilk iclasında M.Ə.Rəsulzadə Müsavat partiyasının proqramına dair məruzəsində əsas məsələlərdən biri kimi aqrar məsələni də diqqətə çatdırmışdı.³⁴

Aqrar məsələnin parlamentin fəaliyyət göstərdiyi ilk dövrlərdə Müəssislər Məclisi çağırılana qədər təxirə salınması münasib bilinmişdi. Həmin müddətdə isə

2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar**. Xəzər Universiteti. Bakı, 2005, s.133.

²⁹ «**Азербайджан**», 1919, №45, 18 февраля, с.2.

³⁰ Nəsiman Yaqublu. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**, s.136.

³¹ Многоуважаемый Мамед-Эмин. **ARPIİİSSA**: F.277, s.2, iş 7, v.23.

³² «**Азербайджан**», 1919, №1, 1 января, с.3.

³³ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998, s.122.

³⁴ Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİİSSA**: F.277, siy 2, iş 93, v.13.

mülkədar torpaq sahibliyinin qorunub saxlanması məqsəduyğun hesab edilmiş, toxunulmazlığının isə təmin edilməsi bəyan edilmişdi.³⁵ AXC dövründə kəndlilərin vəziyyətinin ağırlığı aqrar məsələnin yenidən parlamentdə müzakirə edilməsi tələbatını yaradır və 1919-cu il fevralın 4-də keçirilən iclasında yenidən aqrar məsləyə baxılaraq hümmətçi-menşevik Səməd bəy Ağamalıoğlunun rəhbərliyi ilə aqrar komissiya yaradılır.

Azərbaycanda elm və təhsilin inkişafı, milli kadrların yetişdirilməsi üçün xarici ölkələrin müxtəlif ali məktəblərində təhsil almaq üçün azərbaycanlı tələbələrinin xaricə göndərilməsi sahəsində də Azərbaycan Cümhuriyyəti Parlamenti və hökuməti mühüm işlər görmüşdür. Azərbaycan hökuməti tərəfindən yüz nəfər azərbaycanlı gənci xarici ali məktəblərdə təhsil almaq üçün dövlət hesabına xarici ölkələrə göndərmək haqqında hazırlanmış qanun layihəsi Parlamentdə geniş müzakirə edilərək qəbul olunur. Xaricə göndəriləcək tələbələr seçmək üçün parlament üzvü kimi Məmməd Əmin Rəsulzadənin də iştirak etdiyi xüsusi komissiya yaradılır. (Digər komissiya üzvləri Mehdi bəy Hacınski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov və Abdulla bəy Əfəndiyev – N.H.).³⁶

1919-cu il iyunun 19-da parlamentdə qanun layihəsi müzakirə olunan zaman Məhəmməd Əmin məscidlərdə, kilsələrdə və digər dini yerlərdə seçki təbliğatının aparılmasının dinin dövlətdən ayrılması ilə bağlı demokratik prinsipə zidd olduğunu qeyd edərək siyasi partiyalara məscidlərdən öz məqsədləri üçün istifadə etməsinin qadağan edilməsini də zəruri sayırdı.³⁷

Nəticə

M.Ə.Rəsulzadə AXC Parlamentində “Müsavat” fraksiyasına başçılıq edərək, digər istiqlalçı qüvvələrlə birlikdə Azərbaycanın milli və dövlət maraqlarına cavab verən qanunların qəbulunda həlledici rol oynamışdı. İstər parlamentin özünün formalaşmasında, istərsə də ərəzi məsələlərindəki ziddiyyətli məqamlara aydınlıq gətirilməsində fəal iştirak etmişdi. Siyasi lider həmçinin, aqrar, fəhlə, ali təhsil, dil, ordu quruculuğu məsələlərinə dair qanunların qəbul edilməsində əhəmiyyətli dərəcədə təkliflər vermiş və həmin təkliflərin qanun şəklində qəbul edilməsinə nail olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI – REFERENCES

1. **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) Parlament** (Stenoqrafik hesabatlar) I cild. Bakı, 1998.

³⁵ **Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)**. Bakı, 2021, s.36.

³⁶ **Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)**. Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). I cild. Bakı, 1998, s.10.

³⁷ Kamran İsmayılov. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar**. Xəzər Universiteti. Bakı, 2005, s.135.

2. Babayev, Lətif. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə ərazi-sərhəd məsələləri. <https://525.az/news/194269-azerbaycan-xalq-cumhuriyyetidovrunde-erazi-serhed-meseleleri--letif-sukuroglu.14.II.2025>.
3. Əmrahov, Ziyad. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi – 100**. Bakı, 2018.
4. İbrahimova A.Z. AXC-nin daxili siyasəti. <https://kayzen.az/blog/Az%C9%99rbycan-tarixi/5541/axc-nin-daxili-siyas%C9%99ti.html>
5. İsmayılov, Kamran. M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan Cümhuriyyətinin parlamentində fəaliyyəti. M.Ə.Rəsulzadənin 120 – illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları (28 yanvar 2004-cü il). **Məhəmməd Əmin Rəsulzadə və ictimai-siyasi ideallar. Xəzər Universiteti. Bakı, 2005**
6. Hüseynov, Şirməmmədov. **“Azərbaycan” qəzetində parlament hesabatları və şərhlər (noyabr 1918 – aprel 1920)**. I cild. Bakı, 2015.
7. Məlikov Ələddin. “AXC Parlamentinin təşkili və funksiyası”. **Qafqazda dövlətlərarası münasibətlər: 100 il əvvəl və müasir dövr**. Beynəlxalq elmi konfrans. 23-24 may, 2019. Bakı, 1-ci kitab.
8. **Qafqazda ilk respublikalar (1918-1921)**. Bakı, 2021.
9. Qasımlı, Musa, Muradova Bahar, Qafarov Vəlif. **Azərbaycan parlamentarizmi tarixi**. Baklı, 2018.
10. Yaqublu, Nəsiman. **M.Ə.Rəsulzadə Ensiklopediyası**. Bakı, 2013.
11. Yaqublu, Nəsiman. **Cümhuriyyət qurucuları**. Bakı, 2018.
12. «Азербайджан». 1919, №1, 1 января.
13. «Азербайджан». 1919, №45, 18 февраля.
14. Азербайджанская Делегация в Константинополе, 1918 г., 13 июнь – 20 октябрь. Баку, Письмо Фатали хану. **ARPIİİSSA: F.277, siy.2, iş 8**.
15. Г.Представителю Мирный Делегации Азербайджанской Республикой в Константинополь М.Э.Расулзаде. **ARPIİİSSA: F. 277, siy.2, iş 21**.
16. Декларация Парламентской фракции Демократической партии федералистов «Мусават». **ARPIİİSSA: F. 277, siy.2, iş 93**.
17. Исмаилов, Камран. **Партии и парламент в политической системе Азербайджанской Демократической Республики (1918-1920 гг.)**. Баку, 2019, ст.43.
18. Министру Иностранных Дел Мамед Хасан бей Эфенди. 1918, 19 июля. **ARDA: F.894, siy.10, iş 154**.
19. Письмо от М.Г.Гаджинского. **ARPIİİSSA: F.277, siy.2, iş 7**.
20. Речь М.Э.Расулзаде. **ARPIİİSSA: F.277, siy.2, iş 93**.

MÜƏLLİF HAQQINDA MƏLUMAT – INFORMATION ABOUT THE AUTHOR

Hüseynova Nailə Şafəddin qızı – tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent. A.A.Bakıxanov adına Tarix və Etnologiya İnstitutu. Azərbaycan, Bakı	Huseynova Naila Shafaddin –Doctor of Philosophy in History, associate pro- fessor. AMEA Institute of History under the name of A.A.Bakikhanov ANAS. Azerbaijan, Baku
--	---